

הרב יהושע פרידמן

אבנים שלמות לבניין המזבח

הקדמה

א. מחלוקת הראשונים בביאור המשנה במידות

ב. 'אבנים מפולמות' – מהן?

ג. שיטת הרמב"ם

ד. המזבח בהר עיבל

סיכום

הקדמה

אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת תִּבְנֶה אֶת מִזְבַּח ה' אֶל-לִקְיָד (דברים כ"ז, ו).

מזבח העולה שנצטוו ישראל לבנות בארץ ישראל צריך להיבנות מאבנים שלמות. זאת בניגוד למזבח העולה במשכן, שהיה עשוי עצי שיטים, מצופה נחושת ומלא אדמה (שמות כ"ז, א-ב).

החובה לבנות מזבח אבנים נאמרה אמנם באופן ישיר רק ביחס למזבח שנצטוו ישראל לבנות בהר עיבל מיד עם כניסתם לארץ, אולם מדברי המשנה במידות מתברר שציווי זה אינו זמני, וגם את המזבח בבית הבחירה יש לבנות מאבנים שלמות בלבד:

אחד אבני הכבש ואחד אבני המזבח - מבקעת בית כרם, וחופרין למטה מהכתולה, ומביאים משם אבנים שלמות... (פ"ג מ"ד).

ר' אברהם אבן עזרא מפרש ש'אבנים שלמות' הן אבנים "כמו שהן נבראות" (שמות כ', כא, הפירוש הקצר). משמע מדבריו שיש צורך באבן שלא נשברה ולא נפגמה מאז בריאתה. גם אם יש בה זיזים ופגימות - כל עוד אלו קיימים בה מאז יצירתה - היא כשרה לבניין המזבח. כן כתבו גם הרוקח על התורה (דברים כ"ז, ד), ובעל העמק דבר (שם). כדעה זו סוברים עוד ראשונים ואחרונים, כפי שיובא בהמשך.

לעומת זאת, יש מן הראשונים שפירשו שאבנים שלמות הן אבנים חלקות, שאף בליטות וזיזים מטבע בריאתן אין בהן. לסוברים כדעה זו, יש לברר האם מותר לקחת אבנים שאינן חלקות ולסתתן.

בימים אלו עוסקים ב'מכון המקדש' בבניית מזבח עולה שיעמוד מוכן עד ליום שבו אפשר יהיה להעבירו למקומו בהר הבית. מזבח זה ייבנה לפי השיעור המינימלי של מידות המזבח, כלומר 5 אמות על 5 אמות, בגובה 3 אמות. זאת, כדי שיהיה אפשר להביאו מוכן עד מקומו בהר הבית מבלי שיתפרק בדרך.

האבנים למזבח נאספות מקרקעית ים המלח.¹ אבנים אלו אינן חלקות לגמרי, אך מאחר שהן נלקחות מתוך מי הים – הן נמצאות במצבן הטבעי ללא פגימה שנעשתה אחר ברייתן. האבנים נעטפות אחת אחת בניילון מיוחד כדי לשמור עליהן מפני כל פגיעה ומכה העלולות לפוגמן.

במאמר זה נשתדל לברר את כשרותן של אבנים אלו.

א. מחלוקת הראשונים בביאור המשנה במידות

נצטט במלואם את דברי המשנה במידות, שהובאו קודם לכן:

¹ מלאכה זו נעשית בניצוחו של ידידנו ר' יונתן צדוק הי"ו מהיישוב מצפה יריחו.

אחד אבני הכבש ואחד אבני המזבח - מבקעת בית כרם, וחופרין למטה מהבתולה, ומביאים משם אבנים שלמות, שלא הונף עליהן ברזל. שהברזל פוסל בנגיעה, ובפגימה לכל דבר. נפגמה אחת מהן היא פסולה וכולן כשרות.

מפשט דברי המשנה עולה שאבנים שלמות הן אבנים שלא נשברו ונפגמו מעולם, המצויות בצורתן הטבעית כפי שנבראו. כיוון שאסור שברזל ייגע בהן, גם לא נגיעה קלה שאינה יוצרת פגימה, יש לקחת את אבני המזבח ממעמקי האדמה, שם יש סבירות גבוהה שאכן אבנים אלו לא נפגמו מעולם וברזל לא נגע בהן.

כך פירש רש"ש (שם) את המושג 'אבנים שלמות'. הוא מדגיש שדווקא פגימה מלאכותית באבן פוסלת אותה, ואילו פגימה טבעית הקיימת בה מראשית יצירתה אינה פוסלת:

אבל אם מצאן פגומין תחת קרקע בתולה **שידוע שכן היה גידולן** - לא מיפסלי.

הרש"ש מוכיח את דבריו מלשון המשנה, לפיה רק אם נפגמה האבן או שברזל נגע בה היא פסולה, ומשתמע מכך שרק פגימה שנוצרה באופן לא טבעי פוסלת.

ר"ש משאנץ ור' עובדיה מברטנורא כותבים בהסבר המשנה שבקעת בית כרם היא מקום שמעולם לא חפרו בו, וגם מדבריהם עולה כי הדבר היחיד המעכב באבן הוא פגימות שנגרמו בידי חפצים זרים. לו היו סוברים שעל האבן להיות חלקה לחלוטין מסתבר שהיו צריכים לכתוב שהמיוחד בבקעת בית כרם הוא שיש בה אבנים חלקות, ולא לציין שלא חפרו שם מעולם.

בתמונה נראית אבן בעלת זיזים ובלטות. מאחר שאלו קיימות בה מראשית יצירתה היא מוגדרת לדברינו כאבן שלמה.

כן משמע גם מדברי הריטב"א בביאור סוגיית הגמרא בחולין (יח ע"א), אשר מחלקת בין פגימת סיד המזבח (הטיט

שמחבר את אבני המזבח זו לזו), ששיעורה טפח, לבין

פגימת אבן מאבני המזבח - ששיעורה כחגירת הציפורן. הריטב"א מסביר חילוק זה בכך שאבני המזבח הן שלמות מתחילתן - כלומר: במצבן הטבעי, ללא שעברו שום שינוי מאז בריאתן. ממילא, ראוי להקפיד על כל פגימה, ואף הקטנה ביותר. לעומת זאת, סיד המזבח עשוי מחומרים שונים המחוברים זה לזה ואין הוא חומר במצבו הטבעי – ולפיכך אין להקפיד כל כך על פגימתו, וממילא שיעור הפגימה גדול יותר.

מאידך, ראשונים אחרים סבורים שאבנים שלמות הן אבנים חלקות ללא שום בליטה וזיז. כך מסבירים הרא"ש והמאירי במידות שם. בעל תפארת ישראל אף כותב

שמסיבה זו מציינת המשנה את המקום שממנו לוקחים את האבנים - בקעת בית כרם – שכן מקום זה מיוחד בכך שהאבנים שבו חלקות.

גישה זו מצמצמת באופן משמעותי את מספר האבנים שכשרות לבניין המזבח. יש לברר מה המקור לדעה זו, וכדלהלן.

ראוי לציין שגם לפי הדעה הסוברת שאבנים שלמות כוללות גם אבנים שיש בהן זיזים ובלטות מראשית יצירתן - אין לקחת האבנים מבקעת בית כרם מהווה קושי: ייתכן שלקחו אבנים דווקא משם כי במקום זה קל לחפור ולהוציא אבנים ללא שתיפגענה, עקב היות האדמה במקום זה רכה. לפיכך, וכך מסתבר לעניות דעתי, אין חובה לקחת את אבני המזבח דווקא מבקעת בית כרם, והמשנה רק מתארת מהיכן לקחו את האבנים בעבר. ואכן, המעיין בדברי הרמב"ם (בית הבחירה פ"א ה"ד) ייווכח שאין הוא מזכיר שיש חובה לקחת אבנים דווקא מבקעת בית כרם אלא רק מבתולת הקרקע, ראה שם.

ב. 'אבנים מפולמות' - מהן?

בברייתא במסכת זבחים נאמר:

תני לוי: כיצד בונין את המזבח? מביאין מלבן שהוא שלשים ושתים על שלשים ושתים וגובהו אמה, ומביא חלוקי אבנים מפולמות בין גדולות בין קטנות, ומביא סיד וקוניא זפת וממחה ושופך... (נד ע"א).

רש"י (ד"ה מפולמות) מפרש שאבנים מפולמות הן אבנים לחות, בהתבסס על דברי הגמרא במסכת חגיגה:

בהו - אלו אבנים המפולמות המשוקעות בתהום, שמהן יוצאין מים, שנאמר 'וְנָטְהָ עֲלֶיהָ קוֹ תְהוֹ וְאֶבְנֵי בְהוֹ' (יב ע"א).

בדומה, תוספות (ד"ה מפולמות) משווים את המושג 'אבנים מפולמות' למושג 'דגים מפולמים' המובא במסכת ביצה (כד ע"ב), ופירושו שם דגים לחים וטריים.

בהמשך הסוגיה בזבחים מביאים רש"י (ד"ה והא אבנים) ותוספות (ד"ה אבנים שלמות) שאבנים שלמות הן אבנים חלקות. תוספות בחולין (יח ע"א, ד"ה וכמה פגימת) כותבים שמדובר בחלוקי נחל, פירוש המבהיר היטב מדוע האבן חלקה ולחה.

פירוש זה מתיישב גם עם דברי הברייתא שאת המזבח בונים באמצעות "חלוקי אבנים מפולמות", כלומר: חלוקי נחל.

חלוק נחל, ללא זיזים
ובליטות.

הגמרא שם דנה בשאלה האם היסוד הקיף את המזבח מכל צדדיו או רק מצפון וממערב. הברייתא שצוטטה לעיל מובאת כראיה לדעה שהיסוד הילך לאורך כל ארבעת צדי המזבח, שהרי דפוס העץ שאיתו מכינים את יסוד המזבח הוא ריבוע בגודל 32 אמה על 32 אמה ולתוכו שופכים את אבני המזבח עם סיד, זפת וקוניא

אשר מדבקים את האבנים זו לזו. הגמרא מציעה לדחות את הראיה ולומר שלאחר 'ציקת' האבנים ישברו את אמת היסוד בדרום ובמזרח, אולם פתרון כזה אינו אפשרי שכן לא ניתן לשבור את אמת היסוד ובאותה עת לשמור על שלמות אבני המזבח. לפיכך, הפתרון שאותו מציעה הגמרא לבסוף הוא ליטול קרש עץ ולהניחו בדפוס היסוד בעת מילוי הדפוס באבנים, כך שבמקום זה לא ייבנה יסוד. לאחר שהמלט יתייבש, והיסוד יהיה מוכן - יסירו את אותו קרש. באופן שכזה אין צורך לשבור שום אבן מאבני המזבח, והמזבח נשאר שלם.²

עוד מובא בתוספות (בזבחים נד ע"ב) שגרסת הגמרא כאן מקוצרת, ויש להוסיף עליה את המובא במסכת עבודה זרה (נב ע"ב), שאין לנסר את אבני המזבח בשל האיסור להניף עליהן ברזל. הגמרא בעבודה זרה מביאה זאת בקשר למזבח העולה שבנו החשמונאים, לאחר שנאלצו להרוס את המזבח ששיקצו היוונים ולבנותו מחדש באמצעות אבנים חדשות. הגמרא תמהה מדוע טרחו החשמונאים להביא אבנים חדשות, והרי יכלו לשבור את אבני המזבח כדי לבטל את איסורן, ולאחר מכן לנסרן ולהחליקן מחדש. הגמרא דוחה אפשרות זו כיוון שאסור להניף על אבני המזבח ברזל, ועל כן לא יכלו להחליק את אבני המזבח אלא נאלצו לגונזן ולהביא במקומן אבנים חדשות.

על פי סוגיות אלו הסיקו הרא"ש והמאירי שאבני המזבח חייבות להיות חלקות מטבען.

ברם, גם בדברים אלו אין כדי לדחות את הדעה לפיה אבנים שלמות יכולות להיות אבנים עם זיזים ובליטות, כל עוד אלו קיימים בהן מראשית יצירתן, וזאת מהסיבות הבאות:

² עיין תוספות על אתר, ד"ה דגיז ליה.

א. לדעת הערוך (ערך מפולם) והשיטה מקובצת (זבחים נד ע"א, אות ד) יש לגרוס בגמרא 'חלקי אבנים מפולמות', ואם כן אין אלו בהכרח חלוקי נחל. אולם, גם לפי גרסת רש"י ותוס', שלדעתם מסתבר לומר שהמדובר הוא על חלוקי נחל, אין כל ראייה או הכרח לומר שאלו אבנים חלקות בדווקא, שכן מפולם הוא לח ולא חלק. ניתן להבין שיש לקחת אבנים מתוך הנחל שכן סביר להניח שיד אדם לא נגעה בהן והן לא נפגמו מעולם, בדומה לאבנים מבתולת הקרקע.

ב. אמנם מהגמרא בעבודה זרה (שם) עולה שהחלקת אבן לאחר פגימתה מכשירה אותה למזבח, אך אין מגמרא זו ראייה שהאבן הייתה חלקה מתחילה. ניתן בהחלט להעמיד את הגמרא במציאות שבה בתחילה הייתה אבן שלמה בעלת זיזים, אך לאחר ששברוה ופגמוה - רק החלקתה מכשירה אותה להיקרא שוב 'אבן שלמה'.

לפי דברינו אבן שלמה יכולה להיות אבן חלקה לאחר סיתות, או אבן בעלת זיזים ובליטות אם אלו קיימים בה מטבע בריאתה. כהבנה זו משתמע מפירוש תוספות ר"ד לסוגיה בעבודה זרה (ד"ה ניסרינהו).

ראב"ע (שמות כ', כא) סובר אמנם שאין לסתת את אבני המזבח, אך כבר דחאו הרמב"ן (שם) וכתב שפשוט שמותר לסתת את אבני המזבח שלא באמצעות ברזל, וכגון באמצעות כסף, ונראה שהסיק דין זה מהסוגיות שנזכרו.

ג. שיטת הרמב"ם

כתב הרמב"ם:

כל אבן שנפגמה כדי שתחגור בה הציפורן כסכין של שחיטה הרי זו פסולה לכבש ולמזבח שנאמר: "אבנים שלמות תבנה את מזבח ה'". ומהיכן היו מביאין אבני מזבח? מן בתולת הקרקע חופרין עד שמגיעין למקום הניכר שאינו מקום עבודה ובנין ומוציאין ממנו האבנים, או מן הים הגדול, ובנין מהן (הל' בית הבחירה פ"א הי"ד).

הרמב"ם איננו פוסק שאבני המזבח צריכות להיות אבנים חלקות! אדרבה: מדבריו עולה במפורש שדווקא אבן שנפגמה, ואינה עומדת עוד במצבה הטבעי כפי שנבראה - פסולה. מכאן, שכל עוד לא נעשה באבן שום שינוי והיא במצבה הטבעי, אף אם יש בה זיזים ובליטות - האבן כשרה למזבח. כך גם משתמע מהטעם שכתב ללקיחת

האבנים מבתולת הקרקע: "מקום הניכר שאינו מקום עבודה ובניין". כלומר, החשש היחיד הוא שנפגמו האבנים בידי אדם.³

הרמב"ם מוסיף אמנם שאת האבנים ניתן לקחת גם מן הים הגדול, ומכך ניתן היה לכאורה להסיק שנדרשות אבנים חלקות (כמו חלוקי הנחל), אולם ייתכן שהוא מפרש שהברייתא בזבחים נקטה 'חלוקי אבנים מפולמות' רק בגלל שגם בנחל או בים יש סבירות גבוהה שהאבנים לא נעבדו ולא נשתנו מטבע יצירתן.

אפשרות נוספת להבנת דברי הרמב"ם היא שהוא אכן פירש שכוונת הברייתא היא ש'חלוקי אבנים מפולמות' הן אבנים חלקות שמקורן בנחל דווקא, אלא שלהבנתו אין מחלוקת בין האמור במשנה לאמור בברייתא, ואבנים שלמות הן גם אבנים חלקות, כאמור בברייתא, וגם כאלו שיש בהן זיזים ובלטות מטבע בריאתן, כמשתמע מן המשנה.

כיוון זה משתמע גם מדבריו בהלכה הבאה:

וכן אבני ההיכל והעזרות שלמות היו. ואבני היכל ועזרות שנפגמו או שנגממו פסולות, ואין להם פדין אלא נגנזין (הט"ד).

אם כן, הרמב"ם מגדיר את אבני ההיכל והעזרות כ'אבנים שלמות', אף שאבנים אלו סותתו (שם, ה"ח). מכאן, ש'אבנים שלמות' הן גם אבנים חלקות ולא רק כאלו שלא נפגמו מעולם והן כפי טבע בריאתן. כהבנה זו פירש התפארת יעקב (חולין יח ע"א ד"ה וראיה ברורה) בדברי הרמב"ם.

מדברים אלו עולה בבירור שלקיחת אבנים מים המלח לשם בניית מזבח העולה היא מעשה נכון וטוב, וכך אכן עשינו.

ברם, יש מהאחרונים הסוברים בדעת הרמב"ם שאבנים שלמות הן אך ורק אבנים חלקות מטבען, כדעת רש"י ותוספות. כך כתב בעל יריעות שלמה (הל' בית הבחירה שם), ועל ידי כך הסביר גם מדוע תלה הרמב"ם את שיעור פגימת המזבח בשיעור פגימת סכין השחיטה, בעוד הגמרא (חולין יח ע"א) תלתה את שיעור פגימת הסכין בשיעור פגימת המזבח. לפי הסברו, כשם שגם פגימה טבעית בסכין השחיטה פוסלתו - כך גם אבני מזבח הפגומות מטבע בריאתן נפסלות. ראיה נוספת לדעתו היא דברי הרמב"ם בהלכה ט"ו, לפיהם אבני ההיכל והעזרות נקראות גם הן 'אבנים שלמות', אף שהן מסותתות, כיוון שהן חלקות.

³ כך אכן מפרש היעב"ץ (שם) את דברי הרמב"ם.

אולם, לעניות דעתי, אין בראיות אלו להוכיח שזו דעת הרמב"ם. ייתכן שתלה את שיעור פגימת המזבח בשיעור פגימת סכין השחיטה מכיוון שזהו המקרה המוכר והמצוי יותר. כמו כן, הגדרת אבני ההיכל והעזרות כאבנים שלמות איננה מלמדת בהכרח שזהו הסוג האפשרי היחיד של אבנים שלמות, וייתכן עוד סוג של אבנים שלמות למזבח - כאלו שאמנם אינן חלקות, אך לא נפגמו באופן מלאכותי מעולם.

החזון איש (ליקוטים לקודשים, סימן ב סעיף ג) מפרש שלדעת הרמב"ם יש צורך באבנים חלקות לגמרי, ואין הבדל בין פגימה שנעשתה בידי שמים לכזו שנעשתה בידי אדם. ראייה לכך הוא מביא מהגמרא בחולין (יז ע"א), הלהומדת את שיעור פגימת מומי קודשים משיעור פגימת מזבח, ומכאן שכשם שמום הבהמה פוסל אף אם נעשה בידי שמים, כך הוא בפגימת אבני המזבח. ברם, נראה לעניות דעתי שגם ראייה זו אינה מוכרחת: אכן, מומי בהמה פוסלים גם כשנעשו בידי שמים, אך מנין שיש להשוות את פגימת המזבח לפגימת מומי קודשים גם בעניין זה? הגמרא השוותה רק את שיעור הפגימה שבהם, אולם אין בכך ללמד שדיניהם שווים בכל.

לסיכום, נראה שלדעת הרמב"ם אבנים שלמות הן אבנים שלא נפגמו מעולם, וכפי פשט לשונו, ואף אם יש בהן זיזים ובליטות – הריהן כשרות לבנין המזבח. אם הרמב"ם היה סבור שרק אבן חלקה כשרה לבנין המזבח, נראה שלא היה נמנע מלכתוב זאת במפורש.

ועוד נראה מדבריו שיש להכשיר לבנין המזבח גם אבנים שסותתו ונעשו חלקות, וכדעת **התפארת יעקב** (חולין יח ע"א) הלומד מכך שהרמב"ם מגדיר את אבני ההיכל שסותתו כאבנים שלמות שאף אבנים כאלו כשרות לבנין המזבח.

ד. המזבח בהר עיבל

בשנת תשמ"ב חשף הארכיאולוג אדם זרטל מזבח בהר עיבל, והגיע למסקנה שמדובר במזבח שבנה יהושע בן נון.⁴ אם אכן כך, גילוי זה מברר מהן 'אבנים שלמות', שכן כפי שציינו הציווי לבנות מזבח מאבנים שלמות נאמר בראש ובראשונה ביחס למזבח הר עיבל.

⁴ מטבע הדברים נחלקו הדעות באשר לוודאות שבזיהוי זה. רבים מהארכיאולוגים הנמנים על מבקרי המקרא התקשו לקבל זיהוי זה, מאחר שהמשמעות העולה ממנו נוגדת את כל תפיסת עולמם ויחסם לתנ"ך. לעומתם, תלמידי חכמים רבים, וגם אני הדל מצטרף אליהם - משוכנעים בנכונות זיהוי זה. לביסוס הזיהוי ראה מאמרו של הרב זלמן קורן בספר **חיים ביהודה**.

והנה, אבני המזבח בהר עיבל אינן חלקות, ויש בהן זיזין ובלטות. ברצוני לציין שייתכן מאוד שאבנים אלו נלקחו מעל פני האדמה בהר עיבל, ללא שחפרו והוציאו אותן ממעמקי האדמה. אם אכן כך, יש להבין שדברי המשנה במידות המתארים לקיחת אבנים ממעמקי האדמה הינם תקנה שתוקנה כדי למנוע את האפשרות שמא האבנים נפגמו באופן מלאכותי. אולם, כאשר חשש שכזה אינו סביר, למשל במקרה שלוקחים את האבנים משטח אדמה שאנשים אינם מהלכים בו, אזי יש לסמוך על כך שפגמות האבנים הינן טבעיות, וממילא הן מותרות בשימוש לבניית המזבח.

סיכום

בתורה נאמר שאת מזבח העולה יש לבנות מ"אבנים שלמות". נחלקו הראשונים בביאור מושג זה, ושתי שיטות בדבר: לדעת הראב"ע, הריטב"א, הרמב"ם ועוד, אבן שלמה היא אבן במצבה הטבעי, שלא נפגמה מעולם בידי אדם. לשיטתם אין פגם בכך שלאבן יהיו זיזים ובלטות, אם אלו קיימים בה עוד מזמן יצירתה. כדעה זו משתמע מפשט המשנה במידות (פ"ג מ"ד). לעומת זאת, לדעת רש"י, תוספות ועוד, אבן שלמה היא אבן חלקה, ללא זיזים ובלטות. כך משתמע אמנם ממספר סוגיות בגמרא, אך כפי שהראינו לעיל ניתן להסבירן גם לפי הדעה הראשונה.

בהר עיבל התגלה מזבח המזוהה כְּזֶה שבנו בני ישראל בשעת כניסתם לארץ, שאותו נצטוו לבנות מאבנים שלמות. מזבח זה עשוי מאבנים בעלות זיזים ובלטות.

לאור כל זאת, נדמה שיש מקום להתיר להשתמש בבניין המזבח לכתחילה באבנים בעלות זיזים ובלטות, כשאלו קיימים בהן מטבע בריאתן, ואין צורך להחמיר ולחזר דווקא אחר אבנים חלקות.